

LUNDS
UNIVERSITET

Lunds Universitet

Campus Helsingborg

Socialhögskolan

SOL 066

Vårterminen 2005

Fångvaktare och medmänniska - En studie om kriminalvårdarens yrkesroll

Författare: Jenny Svensson

Handledare: Mikael Sandgren

Abstract

The discussion of the Swedish treatment of offenders often revolves around the two contradictions punishment and care. Modern prison is described to be based on values such as humanity, care and respect, although the main task is to protect the society from criminals by keeping them locked up. This study focused on the role of the prison officer with the purpose of understanding how he sees his professional role in an organisation influenced by punishment and care. Central questions are: How does the prison officer handle his role as caretaker in an organisation where he not only has the right to, but also is obliged to, control and power his clients? How does the prison officer define his working role and does he find any difficulties in combining these? The research was realized during the months of April and May 2005 through qualitative interviews and conversations with prison officers working in a Swedish prison. It also contained a minor fieldstudy in that same prison. The results showed that the principle conflict between punishment and care have an insignificant influence on the daily work of the prison officer. They also revealed how this is possible, describing methods used by the prison officer to deal with the task of controlling and supervising people on the basis of human kindness.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

FÖRORD	4
INLEDNING	
Problemformulering	5
Syfte och frågeställningar	6
Definition av begrepp	7
Metod	8
Bakgrund till val av metod	8
Tillvägagångssätt	11
Urval	13
Etiska överväganden	14
Resultatens tillförlitlighet	15
Litterärt underlag	16
Fortsatt framställning	17
AVHANDLING OCH ANALYS	
Teoretiskt perspektiv	17
Rollteori	17
Historik	19
Från bödel till kriminalvårdare	19
Den moderna vådarrollen	21
Analys av resultat	22
Symboler	22
Kriminalvårdare – en kombination av olika roller	22
Kommunikationsmedel	27
Maktutövande genom konsekvent pedagogik	30
Auktoritet och jämlike	32
AVSLUTANDE DISKUSSION	
Sammanfattning av undersökningen	33
Diskussion kring frågeställningar	34

KÄLLFÖRTECKNING

Referenser	38
Övriga källor	39
Internet	39
Intervjuer och samtal	39

FÖRORD

Sommaren 2004 gjorde jag tillsammans med några andra studenter ett studiebesök på en svensk fängelseanstalt. Jag kan nog säga att det var då mitt intresse för kriminologi och kriminalvård verkligen tog fart. Jag började fundera över fängelsestraffets egentliga syfte; är det helt enkelt att skydda samhället från människor som begår brott, eller har det i praktiken även ändamålet att hjälpa brottslingen att förändra sitt beteende, så som man visionerar om? Hur uppnår man i så fall det, hur får man egentligen dömda brottslingar att inte återgå i kriminalitet efter avtjänat straff? Min övertygelse säger mig att vilken metod som än används för att förändra ett beteende så måste det ske utifrån en human filosofi, och behandla dem som människor även om omgivningen måhända ser dem som "monster". Denna övertygelse krockar dock med det faktum att fängelsedömda blir inlåsta och fråntagande ett flertal av sina mänskliga rättigheter. Hur gör man det humant? När jag väl bestämde mig för att fördjupa mig i detta ämne i min C-uppsats så föll mitt intresse på kriminalvårdarens roll i förenandet av straff och vård/rehabilitering. Under hela min undersökning och mitt arbete med uppsatsen har min nyfikenhet för kriminalvård växt och jag har stött på funderingar och frågor som jag har velat fördjupa mig i. Jag har därför emellanåt fått påminna mig själv om att inte förivra mig i sökandet efter svar och riskera komma utanför mitt egentliga undersökningsämne.

Jag vill rikta ett stort tack till de kriminalvårdare som ställt upp på intervju, utan deras deltagande hade undersökningen inte varit genomförbar. Ett speciellt tack till den kriminalvårdare som gav mig möjligheten att besöka anstalten och som så obesvärat besvarade mina frågor, visade mig runt och förklarade allt. Det var en värdefull erfarenhet att se kriminalvårdarens arbete, och prata med personer som är i centrum av den företeelse jag har valt att studera. Till alla ni som jag fick träffa under den dagen: tack för ett oerhört gott bemötande. Jag vill även tacka chefer och anstaltsledning som hjälpte mig i sökandet efter intervjupersoner, och som gav mig tillåtelse att besöka anstalten.

Slutligen vill jag tacka min handledare Mikael Sandgren vid Lunds Universitet för goda råd och värdefull kritik, vilket har hjälpt mig att komma framåt med uppsatsen.Handledningen har även hjälpt mig att sortera alla de funderingar och frågor jag har haft i mitt huvud. Tack.

INLEDNING

Problemformulering

Dagens svenska kriminalvård beskrivs med hjälp av honnörsord som human människosyn, omvårdnad, öppenhet och respekt för den enskildes integritet. Detta är ord som förväntas känneteckna fängelset, en sluten institution med låsta dörrar, kroppsvisitering och ständig övervakning. De olika sätten på vilka samhället bestraffar människor som brutit mot de rådande reglerna har förändrats. De straff som Foucault (1987) benämner som kvalfulla, som genom tortyrliknande medel låter den dömda sona sitt brott, har avskaffats och en annan bestraffningstyp har vuxit fram. Utvecklingen har skett hand i hand med framväxandet av en alltmer human människosyn och en tro på individens förmåga till bättring. Det är ett bestraffningssystem som snarare syftar till att få den skyldige att förändra sitt kriminella beteende, än att han enbart skall straffas för något han har gjort fel. Med det moderna fängelsets intåg används metoder som innebär ett fråntagande av individens frihet och självbestämmanderätt, metoder som i jämförelse med tidigare bestraffningsåtgärder¹ med avrättningar som skådespel, giljotin och spöstraff etc. kan sägas vara mindre uppseendeväckande och mindre fysiskt inriktat. Det kroppsliga straffet består nu av en begränsning av rörligheten och inte rent konkret fysiskt lidande. En annan förändring är att själva utförandet av straffet numera inte är till allmänhetens beskådan, till skillnad från de offentliga avrättningar som ofta företogs på centrala platser med stor publik, straffet är inte längre ett skådespel. Allmänhetens inblick i de dömdas straff är i stället koncentrerat till själva utdömandet av straffet, då rättsförhandlingar är offentliga om inte särskilda omständigheter talar mot det. Offentliga tortyrstraff har ersatts av fängelsestraff, vilket sedermera kom att kallas kriminalvård. Samma utveckling kan skönjas i att bödeln har ersatts av fångvaktaren vilken i vårt nutida samhälle har benämningen vårdare, och straff har i lagböcker ersatts av begreppet påföljd. De nya begreppen kan ses som ett led i kriminalvårdens vision att utveckla en verksamhet som med humana medel och respekt för individens integritet arbetar för att förändra människors destruktiva beteende. Samtidigt kan vi inte bortse från en annan viktig funktion; den att skydda samhället från brottslingar genom att låsa in dem och därigenom begränsa deras tillgång till omgivningen. Vårdarna har naturligtvis en central roll i själva straffutförandet, det är de som i den dagliga kontakten med sina klienter utsätter dem för bestraffning, i form av fråntagande av rättigheter. Den tidigare titulerade fångvaktaren

¹ Foucault (1987) talar om 1600-1700tal.

förväntas idag att iklä sig rollen som vårdare och därmed utöka sina arbetsuppgifter, förutom att förhindra att fångarna rymmer och att upprätthålla ordningen, ska de även arbeta med rehabiliterande åtgärder för de intagna, så som samtal, behandling, programverksamhet (Ekbom m.fl. 2002).

I Kriminalvårdens vision för år 2001 kan man läsa att alla som kommer i kontakt med dess verksamhet skall bemötas på ett ärligt, öppet och humant sätt. Personalen skall vidare uppmuntra och hjälpa klienterna att ta itu med kriminella beteenden. Samtidigt uppmanas kriminalvården ständigt av politiker och av allmänheten att förbättra säkerheten i fängelserna; noggrannare visitation av intagna, personal och besökare, högre stängsel, mer taggtråd etc. Uppmaningar som kan höras i media, inte minst efter förra årets uppmärksammade fritagningar vid några anstalter i Sverige². Den moderna kriminalvårdens verksamhet är sålunda uppbyggd av två kontrasterande värdeprinciper; den straffande och den vårdande, där straffet i sig består av en isolering från omgivningen för att skydda samhället, och vården är den hjälp som genom humana och respektfulla metoder ges för att förändra ett beteende. Det innebär att man som kriminalvårdare genom sitt yrke är legitimerad att låsa in en människa, bestämma (direkt eller genom delegation) över alla hennes när, var och hur, samtidigt som man behandlar henne med respekt, öppenhet och humanitet. Denna principiella konflikt är vardag för den moderna kriminalvårdaren, vilket väcker mitt intresse för att studera straff och vård ur just kriminalvårdarens perspektiv. Det är de som har det digra uppdraget att förena humana metoder med en hög grad av säkerhet, för att nå fram till den del av Kriminalvårdens vision som uttrycks ”en av de mest humana och effektiva kriminalvårdsorganisationerna i världen” (2001).

Syfte och frågeställningar

Syftet med min undersökning är att förstå vårdarens subjektiva förhållningssätt till sin yrkesroll och till det arbete den innebär, i en verksamhet präglad av de två paradoxala värdena straff och vård. Hur hanterar man rollen som vårdare/behandlare i en verksamhet där man inte bara är legitimerad till, utan även skyldig att, utöva så mycket makt mot sina klienter som

² I januari år 2004 fritogs tre intagna från Kumlaanstaltens säkerhetsavdelning (Dagens Nyheter 2004-01-19 <http://www.dn.se/Dnet/jsp/polopoly.jsp?d=147&a=224170>). I juli samma år lyckades fyra intagna rymma från anstalten Hall (Dagens Nyheter 2005-04-07 <http://www.dn.se/DNet/jsp/polopoly.jsp?d=147&a=400207>). I augusti samma år fritogs tre intagna från Norrtäljeanstalten (Dagens Nyheter 2005-01-05 <http://www.dn.se/DNet/jsp/polopoly.jsp?d=147&a=362276>)

kriminalvårdaren faktiskt gör? Hur definierar kriminalvårdaren själv sina roller i arbetet och finner han/hon några svårigheter med att kombinera dessa?

Definition av begrepp

Det finns ingen allmän definition av de två kontrasterande värdena straff och vård, och inte heller någon självklar gräns dem emellan. Det är därför av vikt att klargöra hur jag förstår de båda begreppen, eftersom det har betydelse för min tolkning av den företeelse jag har valt att studera. När vi (i denna mening samhället) straffar en människa gör vi det på grund av att hon har gjort något vi har definierat som fel, hon har brutit mot våra lagar eller samhällliga normer. Straffets utformning blir beroende av hur vi värderar den icke-accepterade handlingen, och av våra krav på vedergällning, tillrättavisning, tuktning, upprättelse eller att vi vill skyddas från den som begått brottet. I denna studie talar jag om straff och refererar då till den straffrättsliga påföljden kriminalvård i anstalt. Foucault (1987) benämner fängelsestraff som ett upphävande av rättigheter. Denna definition överensstämmer både med min och mina respondenters förståelse av begreppet. Straffet är enligt min tolkning framförallt inlåsning. Men det innebär även ett tvång att underkasta sig viss behandling som till exempel kroppsvisitation eller visitation av rum, och förbud att inneha vissa saker som ute i samhället ses som självklara tillhörigheter (telefon, allehanda köksredskap, vilka kläder som helst m.m.). Min definition av straff utifrån den kontext jag har studerat innebär att den till fängelse dömda brottslingen framförallt fråntas rätten att röra sig fritt, men även rätten att bestämma över sin egen person och sina tillhörigheter.

Definitionen av vård inom kriminalvården är något mer diffus. Svaret på frågan: ”Bedrivs det någon vård i fängelserna?” är beroende av hur vi definierar vård, rehabilitering och behandling. Om vi utgår från att det i någon form är en vårdgivande verksamhet, så är nästa steg att försöka urskilja hur vården yttrar sig. Petersson (2003) beskriver en av kriminalvårdens uppgifter som följande: ”/.../ hitta former och principer för rehabilitering och återanpassning av intagna till laglydiga och hederliga medborgare och i detta i namn av humanitär behandling under tiden för verkställigheten.” (sid. 11). Denna beskrivning kan sägas definiera vad vården skall leda till och med vilken mentalitet den skall genomföras. Fortfarande är det dock inte klargjort *hur* denna rehabilitering utförs. Enligt min tolkning är den programverksamhet som erbjuds intagna en del av vårdarbetet. Programmen syftar till att förbättra klientens möjligheter att leva ett ordnat liv efter frigivningen (Kriminalvårdens Programverksamhet, http://www.kvv.se/templates/KVV_infopage_general.asp?id=2368).

Intagna har möjlighet att välja mellan olika former av verksamhet: arbetsträning, utbildning eller brotts- och missbruksrelaterade program (ibid.). Därutöver innefattar vårdbegreppet så som jag använder det även den dagliga kontakten mellan intagna och personal. Jag anser att personalens agerande till viss del har betydelse för hur en intagen uppfattar andra människor, sin omgivning och hur man gör för att fungera i den. Personalen är ju de människor som den intagne kommer i daglig kontakt med, tillsammans med andra intagna. Det är också min övertygelse att ett humant bemötande från personal till intagen skapar mindre aggressivitet mot det samhälle som utdömt påföljden. Både agerande och bemötande kan ses som vardagliga och kanske omedvetna läromedel för att underlätta återanpassning i samhället. Mitt resonande leder mig fram till en definition av vårdbegreppet så som jag använder det: konkreta programverksamheter och dagligt påverkansarbete i kontakten mellan intagen och personal.

När det gäller benämningar av personer dömda till fängelsestraff väljer jag att använda mig av mina respondenters facktermer; intagna eller klienter. Fångvaktare är ett gammalt uttryck som användes förr då vårdaren enbart sysslade med övervakning och upprätthållande av ordning (Ekbom m.fl. 2002), det är således inte en aktuell benämning. Jag använder mig dock av uttrycket i vissa avsnitt av min text då jag vill betona en separation av kriminalvårdarens olika roller och för att markera de vaktande uppgifterna som vårdaren har. Plit förekommer i vissa citat från mina intervjuer. Det är ett begrepp som framförallt används av intagna för att beteckna personalen på anstalten, och det används i huvudsak som ett skällsord. Ordets ursprungliga betydelse är, enligt uppgift från en av mina respondenter, ett slags vapen, ett mellanting mellan en sabel och en kniv. Detta stickvapen användes förr i fängelserna att fösa fångarna i önskvärd riktning. Även i Svenska Akademiens Ordlista (1999) kan vi finna två betydelser för plit; huggvärja eller vardagligt för vårdare inom kriminalvården. Min uppfattning är att plit är ett normalt förekommande och något nedsättande begrepp för vårdare som används bland intagna, så jag väljer att inte använda ordet förutom då det hänvisar till något deltagarna i min studie har sagt.

Metod

Bakgrund till val av metod

Samhället är ett stort område att studera, och samhällsvetenskapen erbjuder en mängd olika perspektiv som vi kan utgå från och som gör våra "sanningar" (i.e. våra studiers resultat) beroende av vilket perspektiv vi har valt att se området med. Samhällets komplexitet och

dynamiska karaktär orsakar vissa svårigheter att på ett teoretiskt sätt ta sig an förhållanden och företeelser inom detta fält (Holme & Solvang 1997). Samhället, den värld vi lever i och den situation vi befinner oss i, är ständigt i rörelse och utsatt för kontinuerliga förändringar. Oavsett om det är rent strukturella förändringar eller förändringar orsakade av att människan vi studerar är en dynamisk varelse vars aktioner inte alltid följer ett exakt mönster, så påverkar det vår uppfattning av samhället. Trots dessa svårigheter kan vi studera samhällsliga förhållanden och skapa kunskap om dem, så länge vi är medvetna om, som Holme & Solvang (1997) benämner det; den *klyfta* som finns mellan verklighet och teori. Erkänner vi dess existens så förstår vi även att sanningen är beroende av vems ögon vi ser den med, den verklighet jag ser är kanske inte densamma som en annan ser. Med detta i åtanke anser jag dock, i linje med Holme och Solvang, att vi kan utveckla förståelse, förklaring och förutsägelse för samhällsliga förhållanden, genom att abstrahera konkreta företeelser och föra in dem i teorin. Detta kan vi göra med hjälp av olika metoder och vilken vi bestämmer oss för påverkas av de aspekter och de perspektiv utifrån vilka vi väljer att belysa en företeelse. Jag har i min studie valt att med utgångspunkt i vårdarens subjektiva perspektiv på sitt yrke belysa *en* aspekt i debatten om straff och vård inom det svenska rättssystemet. Straffrättssystemets paradoxala karaktär, med en inriktning på att ge hjälp åt personer som anses i behov av att förändra ett beteende och en annan på att skydda samhället från samma människor på grund av att de även anses farliga, är något som har intresserat mig under en längre tid. Mitt intresse för att fördjupa mig i just vårdarrollen på fängelser väcktes då jag började fundera över hur den teoretiska debatten inverkar på och sätts i relation till praktikens huvudpersoner. Jag har således gått in i undersökningen med en fråga; hur hanterar man straff och vård rent konkret, i det dagliga arbetet? Mina föreställningar säger mig att fängelsevärlden är en hård och tuff miljö som kräver strama och bestämda yrkesverksamma som starkt markerar gränsen mellan intagen och personal. Men samtidigt säger den kriminalvårdspolitiska diskursen mig att vårdaren bör vara en empatisk och öppen medmänniska. Dessa föreställningar ledde mig fram till en fundering om att vårdaren riskerar att komma i konflikt i sin egen yrkesroll, att rollen som den ordregivande, regelstyrda väktaren krockar med den mjuka, lyssnande vårdaren. Denna tanke har jag sedermera utvecklat till ett löst antagande mer än en klart formulerad hypotes och jag går ut på fältet med antagandet i bakhuvudet snarare än att försöka finna bevis för det. Denna metod kan med forskningsmetodikens begrepp definieras som; *ett induktivt arbetssätt*, eller; "upptäcktsens väg" (ibid. sid. 51).

Min avsikt med studien är att uppmärksamma en central figur i en aktuell debatt, den om straff kontra vård inom den svenska kriminalvården. Efter att ha följt debatten genom media har jag försökt plocka ner den från den diskursiva nivån och studera dess effekter i praktiken, i det dagliga arbetet. Jag kan då skönja framförallt två huvudaktörer; dömda brottslingar och personal inom kriminalvården. På grund av en vilja att avgränsa studien för att göra den genomförbar inom den begränsade tidsplan jag har haft, har jag valt att enbart intervjua personal inom kriminalvården och inte personer dömda för brott trots att jag finner deras syn på straff och vård högst intressant. Jag anser dock inte att min studie blir lidande av att bortse från så att säga klientperspektivet, då min utgångspunkt är behandlarens syn på sin egen roll som professionell aktör i ett straffrättsligt system. Anstaltsintagnas syn på kriminalvård har uppmärksammats, bland annat i olika rapporter som genomförts av Brottsförebyggande Rådet (BRÅ)³. Motsvarande rapporter om vårdarens syn på sin yrkesroll är däremot fåtaliga om inte obefintliga. Min avsikt med intervjuerna har varit att få respondenterna att reflektera över sin yrkesroll och diskutera den med mig, varav jag i valet av forskningsmetod har velat skapa en intervjuform så informell som möjligt, och så likt ett vardagligt samtal som möjligt. Holme & Solvang (1997) beskriver den kvalitativa metoden som ett tillvägagångssätt som "syftar till att fånga egenarten hos den enskilda enheten" (sid. 82). För att fånga egenarten hos den enskilde har jag därför valt kvalitativa intervjuer med förberedda diskussionsteman. En konsekvens av mitt metodval är att jag inte kan applicera mina resultat på hela kriminalvårdens verksamhet och diskutera mina intervjupersoners uppfattningar som allmängiltiga. Detta är dock inte heller mitt syfte. Jag anser att en kvalitativ metod tjänar mitt syfte på grund av dess möjlighet att få fram en subjektiv bild av ett komplext problem. En kvantitativ metod med fasta frågor är inte ett alternativ för min studie eftersom det hade medfört att jag hade gått miste om de frågeställningar som respondenterna själva valt att gå in på under intervjuerna. Det är just de personliga reflektionerna jag vill komma nära, i syfte att skapa förståelse för vårdarens yrkesroll utifrån individuella förhållningssätt.

Den kvalitativa insamlingen av material innefattar även en deltagande observation på en kriminalvårdsanstalt. En av mina respondenter gav mig möjligheten att besöka anstalten och följa vårdarens arbete under en dag, med hänvisning till att vissa saker är svåra att förklara, de måste upplevas. Besöket hade framförallt ett observerande syfte, min intention var att försöka få en känsla för de företeelser, den atmosfär och de relationer som jag har diskuterat med

³ Se bl.a. Brå-rapporterna Frodlund & Holmberg (2005) "Intagna om missbruksvården i anstalt" och Wahlin (2000) "Från anstalt till livet i frihet. Inför muck".

mina respondenter. Abstrakta ting som jag genom mitt besök till viss grad kan konkretisera och öka förståelsen för. Men det hade även ett deltagande syfte, då jag kunde vara aktiv i mina observationer genom att ställa frågor och prata med både vårdare och intagna. Syftet var således inte att som utomstående objektivt bedöma deras arbetssituation. Observationen fungerar som ett komplement till intervjuerna, då den avser konkretisera de företeelser som respondenterna pratade om. Intervjuerna gav mig en bild av vårdarens yrkesroll medan observationen både styrkte och ifrågasatte den bilden. Under besöket vid anstalten fick jag möjlighet att samtala med några av vårdarna. Dessa samtal kretsade kring de frågor jag har tagit upp under intervjuerna, men skillnaden var att samtalen var oförberedda och att liknas vid vardagligt prat mer än en intervjusituation. Därav väljer jag att benämna dem samtal och inte intervjuer. Jag anser denna form av kvalitativ materialinsamling vara en intressant undersökningsmetod, och ett bra komplement till strukturerade intervjuer. Dels så minskar det känslan av intervjuare och respondent, vilket skapar just den alldaglighet jag eftersökte i intervjuerna. Sen genererar det också en spontanitet där man kan fånga känslor och åsikter som uppkommer när respondenten befinner sig mitt i sitt arbete och inte i en intervjusituation. Det är dock viktigt att vara medveten om att spontana reflektioner är förknippade med hur man känner sig just vid den tidpunkten, tankar kring sitt yrke och sina arbetsuppgifter färgas av sinnestillståndet. Därför har jag valt att använda samtalen tillsammans med intervjuerna som komplement till varandra, för att fånga de ingivelser en viss situation kan generera i kontrast till de mer djupgående reflektionerna.

Sammantaget består empirin i min undersökning av två kvalitativt utförda intervjuer med personal inom kriminalvården, vardagliga samtal med sex stycken kriminalvårdare och en deltagande observation på deras arbetsplats. Tillsammans kompletterar de tre metoderna varandra och tillsammans hjälper de mig att fånga vårdarnas individuella förhållningssätt till sin yrkesroll.

Tillvägagångssätt

Intervjuerna genomfördes på respondenternas arbetsplats två dagar i april 2005 och varade mellan en till en och en halv timme. Inför intervjuerna förberedde jag mig genom att skriva ner ett antal teman som jag ville diskutera, med möjlighet att även gå in på andra områden som kom upp under intervjuens gång. Varje intervju spelades in på band efter respondenternas samtycke för att underlätta för min analys av empirin och för att skapa ett samtal så öppet som möjligt utan att det hindrades av att jag skulle hinna med att anteckna. Bandinspelningarna

överfördes sedan ord för ord på papper för att kunna analyseras med största noggrannhet, för att minska risken för misstolkningar och för att få en övergripande syn på mitt material. Jag har sedan valt att presentera delar av intervjuerna, de delar jag anser vara så pass viktiga för resultatet att de bör presenteras ordagrant i uppsatsen. Citaten refereras utifrån principen att behandla uppgifter konfidentiellt, vilket medför att jag hänvisar till Kriminalvårdare A, B etc. i den ordning respondenterna förekommer i uppsatsen. I avhandlingen av problemet har jag valt att presentera resultatet och analysera det i ett och samma avsnitt, under rubriken **Analys av resultat**. Det innebär att i samband med att materialet presenteras så kopplas det direkt till relevant teori och analyseras utifrån det. Av analysen har jag sedan dragit vissa slutsatser som presenteras i en avslutande diskussion.

Observationen på anstalten och samtalen med vårdarna genomfördes en dag i maj 2005 under sex timmar, mellan 8.00 till 14.00. Jag gick tillsammans med en vårdare runt på alla olika avdelningar och fick en bra beskrivning av arbetet, samtidigt som jag genom att observera kunde skapa mig en egen bild av anstaltsmiljön. Under rundvisningen träffade jag både intagna och personal, vilket innebar frågor om vem jag var och vad jag skrev om. Jag gick runt med ett anteckningsblock och penna i handen, vilket troligtvis gav intrycket av att jag var journalist (eftersom fler än en ställde den frågan till mig) och medförde att jag fick förklara att jag var uppsatsskrivande student. Detta ledde i sin tur till flera naturliga och spontana samtal kring kriminalvårdsyrket. När jag i samtalen med vårdarna förklarade mitt syfte med uppsatsen, kom jag lätt in på de frågeställningar som är centrala i undersökningen och jag fann alla jag pratade med tillmötesgående och intresserade av att diskutera de frågorna. Samtalen fördes ibland enskilt med en vårdare och andra gånger med två, tre vårdare och varade allt ifrån fem minuter till tjugo. Dessa samtal bandades inte utan antecknades med stödord. En del av dessa samtal presenteras således inte med ordagranna citat, utan förevisas i samband med mina observationer. Vid ett par tillfällen utgjorde jag en passiv deltagare i diskussioner mellan intagna och personal, då mina samtal med vårdarna väckte uppmärksamhet bland de intagna och inbjöd till diskussion och framförande av kritik mot kriminalvården. Efter rundvandringen fick jag aktivt ta del av en av vårdarens arbetsuppgifter, nämligen övervakning vid promenad på rastgården, vilket både medförde en observation av vårdaren i förhållande till klienten och samtal kring vårdaryrket. Därefter spenderade jag ungefär två timmar på avdelningen, där jag satt vid personalens bord och pratade med vårdarna, och observerade samtal mellan intagna och personal. Det gav mig också tillfälle att i lugn och ro studera faktiska symboler som markerar skillnaden mellan intagna och vårdare.

Urval

Min avsikt med undersökningen är att fånga behandlarens roll inom kriminalvården och jag har därför endast inriktat mig på att intervjua kriminalvårdare. Jag har mött vissa svårigheter med att få till stånd intervjuer och har därför valt att utgå från ett enda kriterium i mitt urval av respondenter, att personen i fråga arbetar som kriminalvårdare på en sluten svensk anstalt. Anledningen till att jag har valt att begränsa mig till slutna anstalter är att det vid öppna anstalter inte finns den skarpa form av övervakning och kontroll som det finns vid slutna, vilket leder mig till att tro att en eventuell konflikt mellan att vårda och vakta torde vara skarpare markerad vid slutna anstalter. Utifrån detta kriterium vände jag mig till olika anstalter för att finna personer villiga att delta i min studie. Anstalterna valdes ut enbart utifrån deras geografiska läge. Framförallt kontaktade jag fängelser i södra Skåne med intentionen att koncentrera mig till första bästa som anmälde sitt intresse. Jag såg inga problem med detta ostrukturerade urval, då jag dristar mig till att tro att skillnaderna mellan anstalterna inte är så omfattande att resultatet skulle bli starkt beroende av vilken anstalt mina respondenter arbetar på. Kriminalvården är en landsomfattande verksamhet med en gemensam övergripande vision utformad av regeringen och föreskrifter för organisation och former för verksamheten utformade av kriminalvårdsstyrelsen (Kriminalvårdens styrdokument http://www.kvv.se/templates/KVV_infopage_general.asp?id=2671), av vilket jag kan dra den slutsatsen att det troligtvis innebär ett arbetssätt som inte skiljer sig nämnvärt från anstalt till anstalt. För övrigt är det inget som inverkar på min studie då jag är intresserad av att förstå hur vådarrollen upplevs och inte vad som definierar den i en generell bemärkelse. Dock var det endast en anstalt som hade möjlighet att delta i undersökningen och även där kan intresset bland kriminalvårdarna sägas vara relativt svagt. Detta kan ha flera olika förklaringar. Ett flertal kriminalvårdsinspektörer uppgav tidsbrist som orsak till att deras personal inte ville delta, och hänvisade till överbelastning⁴, för lite personal och omfattande omorganisationer, vilket i sin tur medförde, som en uttryckte det, att personalen inte mådde särskilt bra. Dessutom kan jag inte bortse från den möjligheten att undersökningen helt enkelt inte väckt intresse bland vissa, en intervju innebär ju trots allt en uppoffring av tid och en uppmaning att fundera över sin yrkesroll och dela med sig av sina tankar, så jag tror att det krävs ett visst intresse och en viss nyfikenhet för att frivilligt delta i en kvalitativ studie.

⁴ Enligt Kriminalvårdsstyrelsens statistik för februari 2005 var medelbeläggningen jämfört med antalet ordinarie inrättade platser på svenska slutna anstalter 103 procent (www.kvv.se/templates/KVV_NewsArticle.asp?id=3017).

Deltagarna i min studie har alla samma befattning och arbetar vid samma anstalt men på olika avdelningar. Deras arbete skiljer sig till viss grad åt, eftersom klienternas behov ser annorlunda ut på de olika enheterna, men arbetsområdet har i stort sett varit så pass likt att jag inte kan se att dessa skillnader påverkar mina resultat. På grund av svårigheterna med att finna respondenter har det inte skett något urval mellan personer som anmält sitt intresse. Jag har helt enkelt intervjuat de som velat medverka. Jag har följaktligen inte haft för avsikt att åstadkomma en jämn fördelning mellan kön, ålder etc., dels på grund av det fåtaliga antalet respondenter, men även då det är variabler som jag anser vara av ringa betydelse för uppsatsen. Jag ämnar inte knyta an kriminalvårdarens relation till sin yrkesroll till respektive könsroller, det vill säga eventuella samband mellan förhållningssätt och kön presenteras inte i min studie, och inte heller ålderns betydelse i sammanhanget. Detta är en medveten strategi från min sida, då jag har valt att inrikta mig på vårdarens subjektiva bild av sin egen yrkesroll i samband med debatten om straff och vård, utan att göra jämförelser mellan kvinnor och män etc. Min presentation görs då oberoende av kännetecknen som kön och ålder. Ingen av mina respondenter har heller gjort kopplingar mellan kön och ålder i förhållande till yrkesroll. Eftersom det är variabler som inte påverkar mitt resultat kan jag av etiska skäl välja att inte uppge dessa uppgifter i samband med citat från intervjuerna, eftersom det strider mot mitt beslut att behandla uppgifter om person konfidentiellt.

Etiska överväganden

Intervjupersonerna har blivit tillfrågade om de vill läsa igenom transkriberingen och komma med tillägg eller reservationer. De har även fått tillfälle att ta bort delar av intervjun som de kanske inte längre tycker att de står för eller som de anser kan misstolkas då det kommer på papper. Intervjupersonerna aidentifieras i uppsatsen, och uppgifter som på något sätt kan härledas till en person har behandlats med stor försiktighet. Detta har respondenterna blivit upplysta om innan intervjutillfället, tillsammans med en presentation av uppsatsen där jag har informerat om mitt syfte med uppsatsen samt om vilka den delas ut till och var den publiceras. Det har för mig varit av vikt att vara tydlig med denna information för att respondenterna ska kunna känna sig trygga i förvissningen om vad de deltar i. Jag har valt att inte avslöja personernas identitet även om de har uppgett att det inte är något som hindrar dem från att vara med i studien, eftersom jag har i åtanke den eventualitet att personer medvetet eller omedvetet talar mindre fritt om de vet att deras namn kommer att nämnas i det färdiga arbetet. Samma försiktighet används vid presentationen av mina observationer och samtal.

Resultatens tillförlitlighet

Som jag påpekat tidigare så är avsikten med min undersökning att fånga en subjektiv bild av kriminalvårdarens syn på sin egen yrkesroll. Det innebär att jag, även på grund av den begränsade tid jag har för att genomföra min undersökning, har valt att intervjua ett fåtal personer och gå in på djupet på de frågor jag har, i stället för att ha fler deltagare och mer ytliga frågor. En diskussion om resultatens reliabilitet skulle ha rört sig kring huruvida mina respondenters reflektioner kan ge en generell bild av kriminalvårdaren. Det kan de inte. De många likheter i informationen jag fått, och de observationer jag gjort, indikerar visserligen på vissa generaliteter, men hanteringen och känslan av att både vara väktare och vårdare är en ytterst personlig och subjektiv upplevelse som inte kan appliceras på någon slags stereotyp. Den centrala kärnan i min undersökning är således inte resultatens reliabilitet utan deras validitet. Vid intervjutillfällena diskuterades teman kring vad som förväntas av en vårdare, vilka egenskaper som värderas hos en vårdare, vårdarens olika roller, förhållningssätt till klienter, definition av straff respektive vård etc., ämnen som även berördes i samtalen. Det material det utmynnade i ger studien en hög validitet, med andra ord, en hög grad av överensstämmelse mellan mitt syfte och mitt material.

Intervjuerna genomfördes i en enligt min mening väldigt öppen och tillitsfull atmosfär, samtalsformen var alldaglig och respondenterna var till synes bekväma med diskussionen. Jag är dock medveten om att intervjusituationen i sig kan skapa en konstlad miljö, där gemene man kanske medvetet eller omedvetet inte använder det vardagliga språkbruk man använder annars. I alla intervjusituationer finns även en risk för att vetskapen om att man deltar i en studie också kan påverka samtalet till viss del, på så vis att respondenten är så ivrig att förmedla "den sanna bilden" att han eller hon kanske glömmer bort vissa aspekter som också är relevanta. Jag kan dock inte se att detta är något som påverkar i sådan grad att resultaten skulle bli opålitliga eller att jag borde tvivla på det respondenterna uppger, men att jag bör ha det i betänkande när jag analyserar empirin. Jag kan heller inte se någon mening med att respondenten skulle komma med medvetet falska uppgifter. Dels eftersom alla varit införstådda med att deras berättelser behandlas med stor försiktighet i uppsatsen för att de inte ska kunna härledas till någon, men även för att mitt uppdrag vid intervjuerna inte var att luska fram några oegentligheter och föra fram dem i ljuset, utan snarare att bara lyssna och få respondenterna att reflektera över sin roll som kriminalvårdare.

Under min fältstudie på anstalten blev jag upplyst om att ingen dag var den andra sig lik, varav det inte är aktuellt att dra några slutsatser av hur vårdarna utför sitt arbete efter endast en dags besök, vilket inte heller var min avsikt. Men genom att observera jargong, miljö, attityder, symboler, skratt och ilska, fick jag en bild av vårdarens olika roller och en känsla för anstaltsvärlden. Jag inser att min närvaro kan ha en viss påverkan både på personal och intagna. Det blir helt plötsligt inte en "vanlig dag", där är någon ny som inte tillhör någon av de grupper som vanligtvis befinner sig där. Denna påverkan tror jag emellertid inte är så stor att observationen blir missvisande, dels på grund av att jag inte uppfattade det som att jag väckte särskilt stor uppmärksamhet, men även för att jag inte håller för troligt att en persons närvaro kan influera särskilt mycket på de företeelser jag studerade.

Litterärt underlag

Det litterära underlaget till min uppsats består av aktuella översikter, forskningsstudier, debattskrifter och visioner om kriminalvård. För att förstå framväxten av den kriminalvård vi har idag använder jag mig av Foucaults "Övervakning och straff" (1987), där han som en introduktion till en kriminologisk diskussion redogör för straffets karaktär genom tiderna och det moderna fängelsets uppkomst. I mitt sökande efter tidigare svensk forskning om vårdarens yrkesroll, har jag endast funnit rollen kommenterad i samband med diskussioner om den moderna kriminalvården och inte funnit någon större undersökning gjord bland kriminalvårdare. Kriminalvårdens vision "Bättre ut" (2001) kan visserligen ses som resultatet av en undersökning bland dess yrkesverksamma, då visionen växt fram genom diskussioner med all personal inom organisationen. Men det är inte en undersökning om personalens syn verksamheten och sin roll i denna, utan den beskriver mål och visioner och är dels tänkt att ge stöd åt personalen i det dagliga arbetet och att vara kriminalvårdens ansikte utåt. Jag använder den i min studie då den formulerar vad dagens kriminalvård strävar efter, och den uttrycker den paradox jag finner mellan att straffa och att vårda. På grund av den småskaliga tidigare forskningen på svenskt område har jag fördjupat mig i en engelsk studie, "Doing Prison Work" skriven av Elaine Crawley (2004). Det är en undersökning som har för avsikt att skapa en förståelse för fängelsevärlden och då inte minst för dem som arbetar där. Boken utforskar inte bara vad kriminalvårdare (prison officers) gör utan även hur de känner för det de gör. För att få en förståelse för rollbegreppet har jag studerat Goffmans (1959) och Bergers (1963) teoretiserande kring människors olika roller, och diskuterar vådarrollen utifrån detta.

Fortsatt framställning

Resterande del av studien ägnas åt avhandling av problemet. En betydande del av min analys består av en diskussion om vårdarens olika roller. Därför är det av vikt att redogöra för hur jag förstår rollbegreppet och använder mig av det, vilket avhandlas under rubriken teoretiskt perspektiv. Under rubriken historik gör jag först en kort sammanfattning av kriminalvårdens framväxt. Avsnittet syftar till att läsaren ska få en uppfattning om hur verksamheten har utvecklats till det den är idag och hur kriminalvårdarens yrkesroll har skiftat med den. Därefter följer en analys och presentation av den insamlade empirin och en avslutande diskussion där en sammanfattning av undersökningen och egna slutsatser presenteras.

AVHANDLING

Teoretiskt perspektiv

Rollteori

Det dramaturgiska samhällsperspektivet ser medborgarna som aktörer som spelar olika roller i olika sammanhang (Goffman 1959). Roller kan ur detta perspektiv förstås som de fenomen som tillhandahåller manuskripten för individens agerande i olika situationer. Berger (1963) definierar begreppet roll som "ett typbundet gensvar på en typbunden förväntning" (sid. 89). Det vill säga, individen träder in i situationsberoende roller som är på förhand utsedda som passande. Det är emellertid inte individen själv som bestämmer vilka roller som är lämpliga, det är det sociala samspelet som förväntar sig ett visst aktörernas agerande för att kunna fortgå som planerat (Berger 1963). Sociala situationer förlämnar rollerna, vilka i sin tur tillhandahåller de instruktioner, eller manuskript, som aktören behöver för att agera socialt sett korrekt (det vill säga, efter förväntan). Alla sociala sammanhang förväntar sig ett visst gensvar från dess aktörer, och för att samhället ska kunna fungera krävs det en kongruens mellan aktörernas sätt att nå upp till förväntningarna (ibid.). Berger menar emellertid inte att rollmanuskriptet är statiskt och i detalj allmängiltigt, utan att det finns en variation i hur de gestaltas. Vi gestaltar de olika rollerna med olika intensitet beroende på vilka känslor och attityder som influerar, vilket innebär att vissa handlingar framkallar känslor som förstärker eller försvagar en del element i rollen. Som exempel tar Berger soldaten som klär sig i uniform och då väcker krigiska känslor i sig själv, känslor som påverkar hur soldatrollen gestaltas. Bergers rolldiskussion utgår ifrån Cooleys och Meads teoretiserande kring roller. Utifrån detta perspektiv menar han att roller utgör en fundamental del av vår personlighet och att de är en

del av den sociala process människan genomgår i steget att bli vuxen⁵. En viktig synpunkt i denna diskussion är att människan oftast omedvetet träder in i olika roller (ibid.). När det gäller sociala roller *låtsas* hon inte som aktörerna på teatern gör då de gestaltar olika roller, utan hon *blir* normalt det hon spelar. Människan *är* alltså sina roller, enligt ett sociologiskt perspektiv. Hur hanterar människan då alla olika roller utan att för den sakens skull lida av kluven personlighet? Först och främst så träder hon som sagt in i rollerna omedvetet, medvetenheten kan innebära svårigheter om det får henne att tvivla på de roller hon gestaltar (ibid.). Därutöver så påpekar Berger att det krävs en viss konsekvens mellan rollerna, differensen får inte bli för stor eftersom det av samhället definieras som avvikande. Individen bör hålla sig inom gränserna för vilka roller som är avsedda åt henne. Det är således samhället som sätter gränserna för vad som är tillåtet eller ej och så länge hon håller sig inom det så handlar hon efter förväntan och de olika rollerna hon har behöver ej medföra konflikter.

Även Goffman (1959) menar att roller konstrueras utifrån omgivningens förväntningar. För att rollen ska bli accepterad och sedd som "normal" krävs det både en tro från omgivningen på att personen är det han spelar och en tro från personen själv på sin egen roll. Skulle denna tro fallera betraktas personen som cynisk, i likhet med Bergers diskussion om rolldifferensens betydelse för hur personen betraktas. Goffman framhåller två extremer. Den ena där människan har en så stark tro på sina roller att hon är fullständigt övertygad om äktheten i det hon försöker förmedla. Park (1950) beskriver det: "Till slut blir vår uppfattning om vår roll till en andra natur och en integrerande del av vår personlighet." (i Goffman 1959 sid. 27). Den andra extremen är då människans svaga tro på rollgestaltningen medför att hon agerar i andra syften än att spela ut sin "äkthet", till exempel att övertyga eller vilseleda omgivningen. Rollgestaltning behöver emellertid inte endast syfta till att projicera en individs ansikte utåt. Den roll som en person iklär sig är enligt Goffman ofta en del av en gemensam bild av en grupp människor, ett team⁶. Individens agerande tjänar ofta till att förmedla gruppens särdrag. I interaktionen mellan olika team håller aktörerna vanligtvis fast vid sina roller för att upprätthålla kommunikationen så som den ska vara (Goffman 1959). En smidig interaktion mellan två grupper kräver att aktörerna behåller sina upprättade gestalter, då de redan är förväntade av de andra och därmed inte ställer till obalans. För att göra detta krävs det att teamen hjälper varandra att upprätthålla den bild de försöker förmedla (ibid.). Det krävs också

⁵ För en genomgripande teoretisk redogörelse för denna process se George Herbert Mead "Mind, Self and Society" (1934).

ett gott samarbete mellan aktörerna inom teamet, för att till omgivningen föra vidare en konsekvent gestaltning av den situation de befinner sig i. Goffman kallar området där ett team verkar för en social inrättning, och han beskriver det vidare som en avgränsad plats där speciella rutiner äger rum. När aktören gestaltar sin roll på ett för publiken oväntat sätt, får det inte bara konsekvenser för individen utan även för teamet och den sociala inrättning inom vilken de verkar. Likt Bergers (1963) diskussion om rollkonsekvens, menar även Goffman att så länge aktörerna förmedlar den uppfattning andra förväntar sig så fungerar rollgestaltningen mer eller mindre konfliktfritt.

Historik

Från bödel till kriminalvårdare

Bödeln, som sakteliga försvann i och med avskaffandet av straff som skådespel i Europa i slutet på 1700 och början på 1800-talet, var den rättssystemets aktör som hade till uppgift att realisera utdömda straff. Även om fysisk bestraffning av dömda brottslingar var betraktat som allmän underhållning, var den som utdelade straffen, bödeln, en man med låg status i samhället. Offentliga avrättningar var ett uppskattat nöje för medborgarna, men trots det blev bödel som yrke aldrig sett som något ärofyllt, utan snarare som ett av de yrkena som hamnade längst ner på statusstegen (Foucault 1987). De kvalfulla straffen genomsyrades av en vedergällningstanke, samhället skulle hämnas på brottslingen för det han hade gjort, men där var även en avskräckandets tanke bakom den offentliga tortyren. Folket skulle bli avskräckta från att gå in på den kriminella banan genom att se det straff detta bar med sig (ibid.). Utgångspunkten i dåtidens rättsväsende kan alltså tolkas vara att straffen till stor del skulle inriktas på att både tillfredsställa och uppfostra allmänheten.

De tortyrliknande skådespelsstraffen ersattes sedermera av inlåsning och frantagande av rättigheter, och ett rättsväsende med cellfängelser kom att införas. I Sverige avskaffades kroppsstraffen i mitten på 1800-talet och även här infördes encelliga fängelser, ett system som under tid har genomgått både strukturella och visionella förändringar. Dömda brottslingar blev fångar och de som i praktiken dagligen realiserade straffet var fångvaktarna. Deras huvudsakliga uppgift var att förhindra fångarna från att rymma och att upprätthålla ordning innanför murarna (Ekbom m.fl. 2002). Fortfarande in på 1900-talet rådde vedergällnings- och avskräckningstanken, men även en tanke om fångens behov av uppfostran och självsikt.

⁶ Goffman använder sig av begreppet team för att beskriva "en samling individer som samarbetar i framställningen av en rutin" (1959 sid. 75).

Han skulle genom disciplin och övervakning tuktas till att bli en ”vanlig” medborgare för att kunna återanpassas i samhället (ibid.). Under 1960-talet kunde kraven på en humanisering inom det svenska fängelsesystemet höras allt mer, en opinion bildades och stark kritik riktades mot arbetet i fängelserna. Riksförbundet för kriminalvårdens humanisering (KRUM) bildades 1966 och kom att spela en viktig roll i debatten. Tilltron till fängelsernas preventiva effekter var på många håll mycket liten och opinionen menade att vård och behandling hade väldigt liten täckning i praktiken (Nestius 2004). Det var inte bara opinion utifrån, utan även inne på anstalterna växte kraven på förändring, vilket i slutet på 60-talet och in på 70-talet ledde till omfattande strejker bland intagna på landets fängelser. De ställda kraven rörde sig bland annat om bättre arbetstillstånd för intagna på anstalterna, avskaffande av isoleringsstraff och utökad rätt till besök och permissioner. Denna fångarnas kamp för humanare behandling var unik, just eftersom det var intagna själva som förde kampen och inte genom någon talesman. Fängelsestraffets negativa påverkan på individen uppmärksammades i allt större grad bland allmänheten och det politiska styret och den gängse hårdföra attityden mot kriminella mjuknade något (Edling 2004).

1972 presenterades ett förslag till en ny kriminalvård där fängelsestraffens skadliga påverkan på person uppmärksammades. Förslaget kom att genomföras år 1974 och refereras till som kriminalvårdsreformen (Ekbom m.fl. 2002). Lag (1974:203) om kriminalvård i anstalt betonar främjandet av den intagnes anpassning i samhället (4 §) och rätten att som intagen bli behandlad med aktning för sitt människovärde och att bli bemött med förståelse för de särskilda svårigheter som är förenade med vistelse i anstalt (9 §). I den senare tidens debatt om kriminalvård återfinns dock inte bara kraven på humanitet utan även på ett högt säkerhetstänkande. Regeringen beskriver kriminalvårdens mål i termer om minskad brottslighet och ökad trygghet för medborgarna (Justitiedepartementet 2005 <http://www.regeringen.se/sb/d/2386>). Vidare påpekas att samhällsskyddsaspekter skall tillmätas stor vikt i arbetet på fängelseanstalterna (ibid.). År 2002 tillsattes en utredning att utarbeta ett förslag till en ny kriminalvårdslag. Den nya moderna lagen är tänkt att särskilt uppmärksamma hur anstaltstiden kan utnyttjas för att genom behandling förebygga återfall i brott, samtidigt som man inte lättar på säkerhetskravet och samhällsskyddstänkandet (ibid.). Diskussionerna om den moderna svenska kriminalvården rör sig kring både samhällets rätt att skyddas från brottslingar och brottslingens rätt till humant bemötande och god omvårdnad; om straff kontra vård. Petersson (2003) beskriver ambivalensen mellan de två principerna och menar att kriminalvården är ”på en och samma gång en inläsningsapparat, väl avgränsad och

avskiljd från samhällslivet, och samtidigt en öppen och livsbejakande inrättning” (sid. 155). Försök till samordning av tvång och frihet är filosofin som präglar den moderna kriminalvården. Petersson menar vidare att straffet idag inte bara avser att sona brottet, utan skall även verka som ett läromedel för att ”lära” den intagne att passa in i samhället. Debatten berör dock inte bara personer dömda för brott utan även de som arbetar med att verkställa straffet; kriminalvårdspersonal.

Den moderna vårdarrollen

Den senare tidens framåtskridande mot ett fängelsestraff som inte bara är effektivt ur säkerhetssynpunkt utan även ur behandlingssynpunkt har utvecklat en *ny modern vårdarroll*, att ersätta fångvaktaren (Ekbom m.fl. 2002). Petersson (2003) hävdar att den moderna kriminalvården inte längre ställer fångvaktarens arbete i centrum, utan i stället är det yrkesroller som anknyter till behandlingsarbete som uppmärksammas. Han nämner bland annat kontaktmannen, pedagogen, psykologen, hälsoupplysaren, behandlingsassistenten och läkaren. För en kriminalvårdare är emellertid de traditionella vaktande arbetsuppgifterna så som inlåsning, visitation och övervakning fortfarande kvar, vårdaren förväntas idag att både vakta och vårda. Medan fångvaktarens roll var relativt tydligt definierad, är vårdarens arbete något mer komplext, innehållande fler aspekter än bara de säkerhetstekniska. Att fångvaktaren enbart skötte de rent säkerhetsmässiga sysslorna går inte att ta miste på, som en av deltagarna i min studie uttrycker det; ”Förr var vi vaktkonstaplar. Om nån ville snacka skicka vi dom till assistenten.” (Kriminalvårdare A). En av Crawleys respondenter beskriver fångvaktarens arbete så här; ”The normal practices /.../ involved standing by an alarm bell and watching the prisoners in the wing. Standing by an alarm bell and watching the prisoners in the workshop. Standing by an alarm bell and watching the prisoners on exercise. /.../ locking and unlocking of doors” (2004, sid. 12 ff.). Fångvaktaren kan således sägas ha varit en del av säkerhetsinstallationerna, som tillsammans med höga murar och taggtråd hade till uppgift att upprätthålla en slags statisk ordning på fängelset genom monotona rutiner. Vårdarens arbete är däremot en kombination av vaktande och behandlande uppgifter. En del av det moderna vårdaryrket utgörs av ett *kontaktmannaskap* som idag ingår i vårdarens arbetsuppgifter. Detta innebär att kriminalvårdaren är kontaktsman åt ett antal intagna, och har ett extra ansvar för dessa personer och deras tid på anstalten. Ekbom m.fl. (2002) beskriver kontaktmannaskapet som att: ”Kontaktmännen är de som ska ha den kontinuerliga samtalskontakten med de intagna.” (sid. 152). Rent praktiskt innebär det att kontaktmannen är den person den intagne vänder sig till för att få hjälp med kontakt med myndigheter, pappersarbete, frågor av alla de

slag. Kontaktmannen är även med och upprättar en behandlingsplan, eller verkställighetsplan, för klienten vid början av verkställighetstiden.

Analys av resultat

Symboler

Under min observation fick jag inblick i förhållandet mellan vårdare och intagen. Samtidigt som det präglas av en öppenhet och en vänskaplig ton så är där för en utomstående en märkbar barriär mellan vårdaren och den intagne. Denna barriär manifesterar sig i de symboler som utmärker vårdaren: blå kläder, nyckelknippa i kedja, namnskylt, i vissa fall kommunikationsradio och ett personlarm⁷ fastsatt i kläderna. Kläderna och namnskylten är föremål som talar om vem personen är, de blå plaggen utmärker hennes gruppstillhörighet i uppdelningen av personal och intagna. Namnskylten å sin sida avslöjar en del av hennes identitet. Kommunikationsradion, nyckelknippan och personlarmet är däremot saker som jag anser vara förknippade med den vaktande delen av vårdarens arbete. De har alla särdrag som anknyter till inlåsning, övervakning och kontroll. Nyckelknippan är den symbol som enligt min uppfattning utgör den mest påtagliga rollmarkeringen och som på det mest uppenbara sätt berättar vem som förfogar över rätten att utöva makt, i form av övervakning och kontroll, och vem som får underkasta sig det. Nycklarna hänger i en kedja fasthållad i byxorna och tas upp så fort vårdaren förflyttar mellan två utrymmen åtskiljda av en dörr. Den tas upp, skramlas med i sökandet efter rätt nyckel, sätts in i låset, vrids om, tas ur och stoppas ner. En procedur som upprepas åtskilliga gånger om dagen och som enligt min mening starkt markerar den position vårdaren har gentemot den intagne. Den manifesterar det egentliga straff som klienten är dömd till, det vill säga en begränsning av rörelsefrihet, och enligt min uppfattning anger den till stor del vårdarens vaktande karaktär. Det är naturligtvis en essentiell procedur på en institution med uppdraget att hålla människor inlåsta, och behöver inte nödvändigtvis ses som något negativt. Det kan tvärtom vara fördelaktigt då ovan nämnda symboler markerar vårdarens yrkesroll, och därmed också uttrycker hans eller hennes befogenheter. De olika symbolerna tillsammans signalerar att bäraren tillhör en viss grupp och därigenom har rätt att utföra vissa handlingar som inte gemene man har tillåtelse att göra.

⁷ Personlarmet är en del av arbetet för att höja säkerheten i fängelserna och tillkom nyligen. Meningarna bland personalen är dock väldigt blandade och flera av de jag talat med menar att elektronik aldrig kan ersätta personal och den trygghet man känner av att inte vara ensam.

Kriminalvårdare – en kombination av flera olika roller

Petersson (2003) redogör för kriminalvårdens ansvar och uppgift och menar att verksamheten är ansvarig för den inläsningsprocedur som människor som begått vissa brott blir dömda till. Han påpekar även åliggandet att: ”/.../ hitta former och principer för rehabilitering och återanpassning av intagna till laglydiga och hederliga medborgare och detta i namn av humanitär behandling under tiden för verkställigheten.” (sid. 11). Vårdaren vid de svenska fängelseanstalterna bör alltså utöver de rent säkerhetstekniska arbetsuppgifterna även, med en human människosyn som bas, främja den dömdes rehabilitering och återanpassning i samhället. Crawley (2004) menar att vårdaren idag utöver ett strikt säkerhetsmässigt arbete även utför socialt arbete. Den stereotypiska manliga, hårda, uniformsprydda väktaren sammanförs metaforiskt med den kvinnliga, mjuka socialarbetaren och resultatet blir den ideala bilden av en modern kriminalvårdare. En yrkesmänniska som på ett beslutsfast men mjukt sätt får verksamheten att flyta så friktionsfritt som möjligt. Vårdaren är mjuk och hård, konsekvent men flexibel, pedagogisk när det är lämpligt, medmänniska och makthavande på samma gång. Det är enligt min mening en komplex sammansättning av flera olika karaktärer i en och samma yrkesroll, vilket jag emellertid inte gör gällande är unikt, tvärtom kan vi troligtvis finna liknande motsättningsfulla komplexitet i andra yrken. Men jag vill hävda att denna paradoxala karaktär är så märkbar och tydlig i kriminalvårdarens arbete. Han/hon är medmänniska åt samma människor han/hon utövar ständig kontroll över. Detta sätter krav på vårdaren att kombinera en rad olika roller, vilket flera av deltagarna i min undersökning påpekar:

Det väsentliga som aldrig får brista det är att ha full koll på de intagna, alltså det rent säkerhetstekniska. Vi ska veta var de intagna är tjugofyra timmar om dygnet, eller när man är i tjänst, om de sen ligger o sover, är på promenad, i kyrkan, deltar i nåt möte... så det är det preliminära. /.../ Men om jag sen ska beskriva mina arbetsuppgifter så blir det ju... allt mellan... morsa till kurator till... jurist till... ja, plit ibland.

(Kriminalvårdare B).

Först och främst e det ju säkerhetsarbetet här på avdelningen o... tillsyn över dom intagna, de e ju då att man ska se till så att dom givetvis inte rymmer här eller avviker på nåt vis, det e så att man ser till så att dom inte bråkar o slåss o ja, såna här saker, säkerhetsbiten. Sen numera så ingår det ju även ett kontaktmannaskap. Vilket innebär att man som vårdare har hand om ett par tre stycken intagna, som du e kontaktman för o då ska du hjälpa dom, speciellt. /.../ Det e den andre biten o sen... ja, vad gör man mer? Man försöker va en medmänniska ju, det e ju en viktig del tycker jag. /.../ försöka lära känna, umgås med dom o så här va. [Ni har

ju egentligen många olika roller att kombinera?] Javisst, vi övervakar ju o sysslar med säkerhet, sen e det mycket administrativt... sen kan man säga att vi uppfostrar lite med, lär ut hur man ska bete sig. Plus att vi sen ska va medmänniskor, behandla dom på ett humant, medmänskligt sätt.

(Kriminalvårdare C).

I begreppet vårdare kan jag följaktligen urskilja åtskilliga karaktärsdrag; fångvaktarens, administratörens, pedagogens, medmänniskans, förälderns och kuratorns. Av mina observationer fick jag även intrycket av vårdaren som en anstalts "allt-i-allo". Det handlar om att vara till hands för att besvara frågor, hjälpa till med papper, hjälpa till med rent praktiska saker, telefonsamtal, informera, förklara, skicka vidare etc. För att knyta an till Bergers (1963) diskussion så är kriminalvårdare enligt min tolkning en yrkesroll innehållande en mängd olika roller. Dessa roller förmedlar i sin tur en mängd instruktionsmanualer för vårdaren att använda i vissa typsituationer och manualerna följs med större eller mindre exakthet beroende på de känslor och attityder som de olika rollerna framkallar. När vårdaren till exempel ska låsa in den intagne i sin cell handlar han enligt instruktioner för fångvaktare. Rollen som fångvaktare influeras dock av känslan av att utföra dessa handlingar. Flera av deltagarna till min studie uppger att inlåsningen är det egentliga straffet, vilket leder mig till att tolka inlåsning som en handling förknippad med makt och kontroll. Detta dristar jag mig till att påstå eftersom straff i största allmänhet är en utövning av makt, och inlåsning är en form av kontroll över var en person befinner sig. Därav vill jag mena att när vårdaren låser in den intagne kan känslan av makt och kontroll förstärkas, vilket påverkar hur fångvaktarrollen gestaltas av den enskilde. Vissa kanske höjer rösten, skjuter ut bröstet, använder ett dominant talspråk, för att markera den roll de plötsligt ska gestalta. Medan andra kanske reagerar tvärtom för att minska diskrepansen mellan de olika rollerna. Fångvaktarens arbetsuppgifter är relativt enkla att urskilja, det handlar om sysslor som inlåsning, visitation, rapportering, övervakning och kontrollarbete. En inte lika konkret och synlig del av säkerhetsarbetet är vad deltagarna i min undersökning kallar dynamisk säkerhet. Det vill säga den säkerhet som uppstår genom att personalen rör sig bland de intagna, pratar med dem, får inblick i deras tankar och relationer sinsemellan, för att på ett tidigt stadium få vetskap om eventuella orosmoln och lättare kunna avvärja dessa. Jag tolkar dynamisk säkerhet som ett säkerhetsarbete kamouflerat av andra uppgifter som snarare anknyter till socialt arbete (att prata, lyssna, finnas bland klienterna). En kriminalvårdare beskriver det så här:

Vi har inte så mycket elektronisk övervakning utan vi kör på dynamisk säkerhet, alltså mycket personal ute bland dom intagna hela tiden. /.../ Sitter jag o läser en tidning så lyssnar jag ju på konversationen vid bordet sidan om, eller man liksom noterar vad folk gör.

(Kriminalvårdare B).

Administratörens aktiviteter är liksom fångvaktarens inte heller särskilt svåra att definiera. Viss dokumentation ingår i kriminalvårdarens arbetsuppgifter, sysslor som tidigare var delegerade till andra personalgrupper. Däremot är pedagogen, föräldern, kuratorn och medmänniskan roller som är mer diffust definierade och till större del anknyter till socialt arbete. Det sociala arbetet är inte lika klart definierat som vakt- och administrationsarbetet, varav jag håller för troligt att det i högre grad gestaltas utifrån de känslor det väcker. Vissa av de jag pratat med anser att den sociala biten är aspekter på arbetet som kommer, och bör komma, i andra hand, andra menar att det är det absolut viktigaste. Flera uppger resursbrist som en komponent som påverkar graden av vårdarbete på anstalten, och menar att det får stå till sidan för det säkerhetsmässiga på grund av tidsbrist och personalbrist.

Att arbeta med dom som människor, som enskilda individer. Och... försöka plantera nåt... ett frö i skallen, just för att ja... det dom sysslar med inte e så bra. Men det tycker jag e den viktigaste biten, samtidigt som man tycker att tiden till den biten har blivit mycket mindre, utan var arbetsdag e ju uppfylld av så mycket annat, administrativt o kontroller, visitationer. /.../ Så det e mindre tid att umgås med dom intagna än det var förr.

(Kriminalvårdare C).

Alltså säg att vi bedriver vård jag vet inte det... för resurserna e så knappa, allt ifrån den dagliga maten till möjligheterna att göra en fängelsevistelse ja... inte bara dräglig utan även att man [den intagne] kan få en annan bild av samhället, alltså på något vis representerar man hela samhället när man går här som en vandrande liksom... kriminalvårdare. /.../ Men om man drar in alla resurser och gör det väldigt knapert då e det svårt tror jag att få Bättre ut⁸. Men samtidigt så kan man förstå... resurserna e knappa, vården skriker, skola, utbildning allt. Det e svårt att motivera tror jag pengar till 'samhällets bottenskrap', varför kriminella ska ha vård, utbildning o göra som alla andra. Men till syvende o sist så ska dom tillbaka till samhället oaktat vad folk tycker.

(Kriminalvårdare B).

Uppfattningen om vilka roller vårdaren i allmänhet konfronteras med är relativt homogen bland de vårdare jag talat med. Trots det så finns det skillnader i skildringen av de olika

rollerna. En av de vårdare jag talat med visar att rollernas manuskript kan följas på olika vis, beroende på vilka känslor de väcker:

En del e liksom inställda på, ja att hålla dom [de intagna] i schack. Och det behövs. Men inte så ofta som det andra behövs. En del tycker inte alls om datorer o skriva papper o skicka beslut. /.../ eller va fan, en del har svårt för att... 'ah, nu kommer han igen, nu vill han prata...'. O jag pratar hela tiden.

(Kriminalvårdare B).

Manuskripten tolkas alltså utifrån aktörens förhållningssätt till de olika aspekterna av arbetet. En deltagare till min studie berättade att de skämtsamt brukar dela in varandra i två grupper: "säkerhetsplit" och "vårdarplit". Dessa grupper definieras utifrån vilket agerande som är mest centralt hos en person. Vårdaren som fäster stor vikt vid den sociala biten av arbetet ses av de andra mer som en vårdare än som en vakt. Medan vårdaren som prioriterar kontroll och övervakning uppfattas gestalta rollen som fångvakt i större utsträckning än de andra. Mina beskrivningar uttrycker dock två ytterligheter, men variationen av hur roller gestaltas är uppenbarligen tillräckligt stor för att synas. Enligt Bergers (1963) resonemang är ett konsekvent beteende av vikt för att individen inte ska hamna i konflikt mellan sina olika roller och ses som avvikande av samhället. "Säkerhetspliten" respektive "vårdarpliten" måste uppträda konsekvent och inte visa för stora beteendeskilnader oavsett vilken roll som spelas (vare sig det är kurator eller vakt), för att inte börja betvivla någon av sina roller, eller uppfattas som cynisk enligt Goffmans (1959) teori. Jag är emellertid övertygad om att det i enlighet med Bergers diskussion handlar om en omedveten konsekvent gestaltning. Rolltolkningar sker i allmänhet per automatik, som en naturlig del av individens personlighet, vilket naturligtvis även gäller vårdaren. Mina samtal och observationer säger mig att trots den mängd olika roller vårdaren har att kombinera i en och samma yrkesroll så sker det naturligt. Fångvaktaren och medmänniskan gestaltas med utgångspunkt i både individens känsla för rollen och omgivningens uppfattning om den. Skämtsamma gruppindelningar som "säkerhetsplit" och "vårdarplit" uppstår då på grund av den känsla med vilken vårdaren gestaltar sin roll. En av mina respondenter nämner till exempel att en vårdare som definierar sitt arbete utifrån vakt- och kontrolltermer ("säkerhetsplit") kanske drar sig undan lite då klienten kommer för att "bara prata". Han uppträder sålunda konsekvent genom rollerna, genom att hålla en viss distans till den vårdande rollen. Samma sak gäller vårdaren som är

⁸ Kriminalvårdens vision om att minska återfall i brott och främja den intagnes återanpassning i samhället (2001).

inriktad på socialt arbete ("vårdarplåt"). Han är tvungen att följa de instruktioner som fångvaksrollen ger, men kan behålla sin behandlande filosofi i utförandet för att inte börja betvivla sin egen yrkesroll. Skulle differensen mellan hur vårdaren gestaltar fångvaktaren och medmänniskan bli för stor riskerar även omgivningens uppfattning om kriminalvårdarens uppgifter bli konfys. Vilket i sin tur skulle leda till diffusa rollinstruktioner för vårdarna själva och en risk för personlig konflikt till sina egna roller. Rollkonflikter hindras enligt min tolkning från att uppstå eftersom alla olika rollerna överensstämmer med den uppfattning samhället har av kriminalvårdare. Hanteringen kräver att rollskillnaderna inte blir för stora, i enlighet med den sociologiska teorin Berger (1963) tar upp. Så länge vårdarna inte går över gränsen och spelar ut sina roller på ett otillåtet sätt, så gör de bara vad samhället förväntar sig av dem. Personliga rollkonflikter i det dagliga arbetet motarbetas dels genom ett konsekvent agerande men även genom att vårdaren hänvisar till sin yrkesroll. Något som bekräftas av mina respondenter då de angående hanteringen av motsägelsefulla uppgifter säger att "det är ju mitt jobb" och i och med det använder yrket som referens i arbetet med att kombinera de olika rollerna.

En vårdare nämner vikten av konsekvens inom gruppen för att utföra arbetet så konfliktfritt som möjligt. Gruppen är för att använda Goffmans uttryck ett team av kriminalvårdare som arbetar efter en gemensam rutin. Trots den mängd av manualer som vårdarrollen tillhandahåller och de otaliga sätt på vilka dessa tolkas, så krävs det en konsekvent gestaltning av rollen som kriminalvårdare, inte bara mellan de olika rollerna utan även mellan de olika individerna. En gestaltning som överensstämmer med vad omgivningen (i detta fall de intagna) förväntar sig. Skulle en person påtagligen avvika från det manuskript som resten av teamet följer så kan det innebära konflikter:

Det e ju så om man blir lite slapphänt o inte gör det [i.e. det arbete som refererar till makt och kontroll] alltid, bara gör det några gånger då o då, då e det svårare. För då kanske när man gör det så tänker dom 'jaha, va det mot mig personligen' eller 'varför gör du det o inte dom andra?' o så här. Vi försöker undgå att nån blir den onde o nån den gode, utan vi måste försöka ta i dom otrevliga sakerna allihop.
(Kriminalvårdare C).

Kommunikationsmedel

Kriminalvårdens vision "Bättre ut" utarbetades 2001 och i skriften formuleras organisationens mål;

Återfallen i ny brottslighet efter avtjänad kriminalvårdspåföljd hanteras fram till 2010. Kriminalvårdens arbete ska inriktas mot att förändra den dömdes situation /.../. Uppgiften är, att åtminstone inom något område, tillföra den dömda färdigheter, kunskaper eller tankemönster som gör att han eller hon är i bättre kondition att klara ett laglydigt liv ute i samhället.

Organisationen strävar alltså framförallt efter tre saker: 1) minskat antal återfall i brott, 2) att förändra kriminella beteenden och 3) intagnas återanpassning i samhället. I regeringens beskrivning av kriminalvårdens uppdrag påpekas även vikten av att iaktta en hög grad av säkerhet (ibid.). Det finns således flera olika aspekter på kriminalvårdens arbete, som alla mynnar ut i de två motsägelsefulla elementen straff och vård. Detta sätter naturligtvis krav på vårdaren att även han/hon besitter egenskaper som matchar de båda koncepten straff och vård, eller med andra ord kontroll och humanitet. På Kriminalvårdsstyrelsens hemsida kan vi under rubriken "Lämplig bakgrund" läsa att viktiga egenskaper är human människosyn, psykisk stabilitet, empatisk förmåga, social kompetens, samarbetsförmåga, flexibilitet och stresstålighet (http://www.kvv.se/templates/KVV_Infopage_general.asp?id=2248). De vårdande egenskaperna nämns i mycket högre grad än de säkerhetsmässiga, och beskaenheter som beslutsfast, auktoritär och fysiskt vältränad som kan härledas till den gängse bilden av en fångvaktare nämns inte alls. Av mina intervjuer, samtal och observationer kan jag även utläsa att egenskaper som tolerant, konsekvent, respektfull och lättsam är av vikt i vårdarens arbete. Den moderna vårdaren ska alltså teoretiskt sätt vara mer eller mindre oberoende den klassiska fångvaktarens egenskaper, men på samma gång till viss del utföra dennes arbete. Det är enligt min mening en principiell konflikt som torde influera det praktiska arbetet. Vårdarna skall med ett humant tänkande som bas ha ständig kontroll över de intagna, en social kontroll⁹ levererad på ett medmänskligt sätt. De ska i sin yrkesroll kombinera roller som härleds till övervakning och kontroll med roller som refererar till behandling och medmänsklighet. Hanteringen av denna motsägelsefulla uppgift i det dagliga arbetet ses dock inte som särskilt konfliktfyllt, enligt de vårdare jag talat med. Jag finner genom min undersökning en medvetenhet om den motsägelsefulla uppgiften, och en medvetenhet om alla de olika roller vårdaren har. Men också medel som håller den principiella konflikten mellan straff och vård borta från det dagliga arbetet. I diskussionen om vårdarens roller skriver jag att kombinationen av dessa inte medför konflikter eftersom de

⁹ Meeuwisse m.fl. (2000) definierar social kontroll som krav på likhet, i den kontext jag har undersökt innebär begreppet att vårdaren inte endast kontrollerar den intagnes rörlighet utan även dess aktiviteter, umgänge och planer. Anstaltsvärlden ställer enligt min mening vissa krav på likhet bland de intagna, för att kunna kontrollera dem.

tillhör en och samma roll, kriminalvårdare. De olika rollernas motsägelsefulla instruktioner utgör inga hinder för varandra eftersom de rör sig inom de ramar samhället satt upp för just denna verksamhet. Konflikter mellan vårdarens olika roller motarbetas genom att hänvisa till vad yrket kräver av dem. På liknande sätt legitimerar vårdarens sina ibland kontrasterande arbetsuppgifter både för sig själv och för de intagna. Bland de vårdare jag har talat med kan jag förutom hänvisningen till yrkesrollen även urskilja vissa beteenden och filosofier som används som medvetna eller omedvetna strategier för att hantera de olika instruktioner rollerna medför. Jag skulle vilja benämna dessa som kommunikationsmedel som gör själva fångvaktarbetet mindre auktoritärt. Flera av deltagarna i min studie påpekar vikten av att vara medmänniska och att ha en human filosofi. En av respondenterna påpekar även vikten av att behandla människor med respekt då vi diskuterar vårdar- respektive väktaruppgifter:

Om man visar en människa respekt så får du respekt tillbaka. /.../ Det e vuxna människor [de intagna] o det e... det handlar mycket om att alltså, behandla folk med respekt, man behöver inte tycka om dom, man behöver inte alltså på nåt vis... men man får ju behandla dom med respekt.

(Kriminalvårdare B).

Ett annat kommunikationsmedel som tas till i hanteringen av vaktarbetet är användandet av humor. Både i samtalen och i observationen fann jag att humorn verkar mildrande i konfliktsituationer. Skratt och kvicka kommentarer dämpar den skarpa markeringen av vem som bestämmer och vem som måste underkasta sig det och det lättar upp stämningen, vilket i sig underlättar själva maktutövningen. Tre av vårdarna jag pratat med uppger att humor är väldigt viktigt i arbetet, framförallt i bemötandet med klienterna. Mina observationer säger mig att småirritationer är lättare att bryta ner med humor än med allvar, visserligen beroende på vad och vem det gäller. Humorn används som ett komplement till förklarandet, bestämmandet och argumenterandet, för att på ett smidigt sätt leverera ett budskap och få det godtagat. Under min fältstudie fick jag bevittna en diskussion mellan en intagen och en vårdare angående vilken sorts hygienartiklar som de intagna har att använda på anstalten. De kommunikationsmedel som vårdaren använde för att bemöta den upprördhet och irritation som attackerade honom var framförallt en lugn, förklarande pedagogik och humor. Trots att klienten inte riktigt ville ta till sig vare sig humorn eller förklaringarna så fick jag intrycket av att dessa medel verkade hämmande på något som, med ett annat bemötande, skulle ha kunnat bli en konflikt. Jag fick även uppfattningen av att humorn kan vara ett sätt att stå ut med alla dessa irritationer och diskussioner. En av de vårdarna jag talade med nämner att man inte bör

ta det så allvarligt när intagna attackerar en verbalt och kritiserar de förhållandena som råder på anstalten. Vidare att det inte är någon mening med att känna sig personligen kritiserad för sitt arbete, man är ju ändå bara en del av den institution som sätter reglerna (Kriminalvårdare D). Humor tillsammans med ett medmänskligt bemötande och en respektfull ton gör att den ofta kränkande behandling som de intagna utsätts för kan utföras på ett smidigt sätt. Enligt flera av vårdarna jag har talat med gör dessa kommunikationsmedel att behandlingen uppfattas som mindre kränkande av de intagna, men min förvissning säger mig att den även görs mindre kränkande för vårdarna själva. Och uppgiften att straffa de människor man i stort sett dagligen umgås med blir därmed lättare att hantera¹⁰.

Maktutövande genom konsekvent pedagogik

Förhållandet mellan personal och intagen är enligt mina observationer ett distinkt maktförhållande mellan två aktörer, där båda är klart medvetna om vem som har makten att kontrollera och vem som är tvungen att underkasta sig det. Sykes (1958, i Crawley 2004) menar att makt baserad på auktoritet kräver att de som mottar utövandet av makt känner sig nödgade att lyda på grund av en plikt-känsla. Han anser vidare att makten som fångvaktaren brukar därmed inte är baserad på dennes auktoritet, vilket han förklarar med att plikt-känsla och moralisk lydnadskänsla ofta är ovanliga element bland fångar. Makten måste ur detta perspektiv alltså vara grundad i något annat. Sykes menar att eftersom plikt-känslan saknas blir fångvaktarna tvungna att konfrontera män som nödvändigtvis måste bli tvingade, mutade eller övertalade till lydnad. Vi ska ha i åtanke att Sykes förde denna maktdiskussion på 50-talet. Dock anser jag den vara av relevans även i dagens läge. Det maktförhållande jag undersöker, det mellan dagens kriminalvårdare och intagna, är utifrån Sykes definition inte heller baserat på auktoritet. Med utgångspunkt i mina observationer och samtal med personal håller jag inte för troligt att intagna underkastar sig makt enbart på grund av en moralisk lydnadskänsla. Jag kan emellertid se att yrkesrollen i sig instruerar ett auktoritärt agerande. Samhället förväntar sig enligt min mening att vårdaren ska utöva makt gentemot klienten i form av övervakning och kontroll. Vårdarens makt är enligt mitt resonemang baserat på auktoritet ur samhällets synpunkt och det ojämna maktförhållandet legitimeras sålunda av samhället då det ger vårdaren en auktoritär position som en del av yrkesrollen. Frågan är hur vårdaren undviker konflikter med den intagne i maktutövandet? Mina intervjuer och samtal för mitt resonemang

¹⁰ Crawleys (2004) studie visar även att humor ofta används vårdarna emellan, dels som en slags försvarsmekanism mot den psykiska påfrestning arbetet kan innebära, men även för att träna sig i kunna ta de skämt och allehanda skällsord de konfronteras med i kontakten med de intagna.

vidare i denna fråga. Utifrån min undersökning är ett någorlunda konfliktfritt maktutövande till synes beroende av den underkastades medvetenhet av sin position och utövarens förmåga att förklara sitt agerande och vara konsekvent. Det krävs att den intagne är medveten om var han är och på vilka premisser och att han accepterar detta, i alla fall till viss grad. Denna acceptans kan enligt deltagarna till min studie uppnås genom att vårdaren förklarar sitt agerande och påpekar att handlingen är en del av arbetet. Konsekvent pedagogik, här i form av kontinuerliga förklaringar och upplysningar, kan ses som ytterligare kommunikationsmedel för att legitimera en motsägelsefull uppgift.

Dom som e här vet ju varför. Men dom irriterar sig på småsaker, ofta. Vill ha det o det, varför får jag inte det? Småkäbbel e vanligt. Man får förklara, förklara, förklara.

(Kriminalvårdare D).

Det är viktigt att förklara sitt agerande, sina beslut. Förklara varför. Konsekvent pedagogik.

(Kriminalvårdare E).

[Hur ser du på makten du har över dom intagna, du har till exempel rätt att låsa in dom?] Absolut. O jag hindrar dom från att göra saker som man inte får... 'gå in på avdelningen, du får inte prata med honom, promenadtiden e slut, gå dit' o så vidare. Det handlar om att leverera budskapet på rätt sätt. /.../ Den människan vet vad den gjort, den människan vet att det den blev dömd till var förvaring, inlåst mellan vissa tidpunkter, men inte till taskigt beteende. /.../ Det som e förenat med integritetskränkande... ja, smärtsamt ingrepp, men om man berättar varför och sen på vilket vis man gör det så... ja.

(Kriminalvårdare B).

Det e viktigt för oss att informera om... att tala med dom om att arbetet e så o så va. Jag måste utföra mitt arbete o då innefattar det vissa saker va, 'jag måste be dej följa med o lämna ett urinprov' eller 'jag måste rota igenom sakerna i ditt rum' eller... men ändå liksom, 'jag gör det inte mot dej utan, det e mitt arbete', liksom förklara det. [Accepteras det överlag?] Dom flesta accepterar det ja, det gör dom. O ju bättre vi e på att förklara det desto mer accepteras det.

(Kriminalvårdare C).

Användandet av konsekvent pedagogik innebär att vårdaren förklarar sitt agerande för den intagne när han/hon stöter på motstånd i utförandet av vissa handlingar. Förklaringen avser enligt till min tolkning att skapa en förståelse för varför vårdaren utsätter den intagne för viss behandling och vem vårdaren är när han/hon gör det. Det vill säga, vårdaren fräntar den

intagne vissa rättigheter på grund av att det utgör det egentliga utdömda straffet (=varför), och han/hon gör det med basis i sin yrkesroll (=vem).

Auktoritet och jämlike

Mina observationer och samtal ger mig bilden av att man försöker till viss del suddas ut den skarpa gräns som finns mellan vårdare och intagen, utan att för den sakens skull helt förlora distansen. För att kunna utföra en social kontroll någorlunda konfliktfritt krävs det både ett visst mått av gränssättning mellan personal och intagen, och en förtunning av samma gräns. Det handlar om att skapa någon form av relation till de intagna, som i sig underlättar själva maktutövningen. En relation som enligt mina respondenter bör vara både personlig och yrkesmässig på samma gång. Vårdaren balanserar på en linja mellan auktoritet och jämlike, en relation som flera respondenter uppger är svårt, men inte för den sakens skull icke hanterbart:

En del av min tid här, eh... så umgås man med intagna, spelar kort o... biljard, dricker kaffe, äter kakor tillsammans, pratar o... o så. [Skulle du säga att det är en kamratlig relation?] Nja, beror på... Men man börjar ju dan med ja, det e lite olika från intagen till intagen men, med dom flesta så börjar man ju med ett handslag, där e till o med dom som e lite mer kontaktsökande som man får en kram av o, alltså det händer faktiskt. Man ska liksom göra det så bra o trevligt som möjligt. Inom dom ramar vi kan använda oss av, vi får ju ändå samtidigt påpeka för dom 'så får du inte göra' o 'det e inte tillåtet' o ta ifrån dom saker, visitera dom o deras rum o så här. Det e ju... ju lite svår balansgång det där, du får ju inte bli allt för mycket kompis med dom, måste sätta sina gränser.

(Kriminalvårdare C).

Ibland kan det skära sig, ja [angående att ha en god relation till den man låser in.] Man har ju någon slags relation. Inte kompis, nej, det får man aldrig bli. Man ska alltid ha en viss distans o man... man finner liksom ett sätt att va.

(Kriminalvårdare F).

Vid mina samtal kunde jag dock urskilja vissa meningsskiljaktigheter i funderingarna kring att vara en auktoritär medmänniska. En vårdare beskrev en relativt markerad gräns mellan personal och intagen och menade att det är fullkomligt omöjligt att sitta och småprata med eller på något vis behandla en människa man kanske dagen innan brottat ner på golvet för att kontrollera honom (Kriminalvårdare G).

Bilden av hur en vårdare förhåller sig till sin roll som medmänniska är alltså ganska nyanserad, men med ett gemensamt drag; det finns en överensstämmelse om att det

förekommer en gräns mellan intagna och vårdare. Skiljaktigheterna rör sig snarare kring vart den gränsen skall dras¹¹. Resultaten visar att det finns en vi och dom känsla mellan intagna och vårdare, något jag fann påtagligt vid mitt besök på anstalten, men därmed inte sagt att det var särskilt oväntat. I en institution vars grundförutsättning är att vissa ska kontrolleras (utan kontroll hade uppgiften att skydda samhället från fängelsedömda personer fallit relativt snabbt), är det ofrånkomligt att det bildas en vi och dom känsla. Denna skiljelinje mellan de två grupperna trängs i vissa situationer undan av andra känslor och ibland finner vi den i situationer där den förstärks.

Det präglas av en oerhörd öppenhet 'Tjena, hur e läget', alltså mellan intagna och personal /.../ pratar om problem, väder o vind, mat ja, you name it. /.../ Vilket gör att det spänner av o blir lite mer odramatiskt. Mest man märker när det är ni o vi är när det händer någonting så att vi måste gadda oss samman, för då faller man ju tillbaka i dom här... vi e dom blåa och ni e dom gröna.

(Kriminalvårdare B).

AVSLUTANDE DISKUSSION

Sammanfattning av undersökningen

Jag har i denna studie utgått från att det finns en principiell konflikt mellan de två värdena straff och vård, något jag grundar i den aktuella debatt som förs kring kriminalvårdens innehåll och syfte. Min problemformulering beskriver denna konflikt, vilket leder mig fram till syftet med undersökningen. Jag ville förstå hur denna principiella konflikt hanteras i det praktiska arbetet, genom att få en inblick i vårdarens förhållningssätt till sin egen yrkesroll och det arbete den innebär. Mina frågeställningar koncentrerades till hur vårdarens kombinerar sina roller och hur han/hon hanterar vakt och vård. Svaren på frågorna fick jag genom att intervjua och föra samtal med vårdare och observera den atmosfär i vilken de utför sitt arbete. Jag gick ut i undersökningen med ett antagande om att den principiella värdekonflikten torde influera på kriminalvårdarens praktiska arbete. De vårdare jag talade med uppgav dock att de inte fann någon större konflikt i hanteringen av vakt och vård. De är medvetna om den motsägelsefulla uppgift de har, men det är inget som uppfattas som särskilt jobbigt att hantera. Mitt intresse riktade sig då till *hur* konflikten kan undvikas. En slutsats jag

¹¹ Crawley (2004) menar att det är av fundamental betydelse att kriminalvårdaren behåller en distans till de intagna, att han inte blir för personlig: "One of the fundamental aspects of prisoner supervision is that officers keep their personal lives to themselves. New recruits are instructed not to lose their perspective of their role as prison officer and become personally involved with prisoners" (sid. 85).

kan dra är att vårdaren använder sig av vissa kommunikationsmedel för att hindra en konflikt mellan att vakta och vårda från att uppstå och för att legitimera sitt maktutövande. En viktig strategi är att förklara sitt agerande för den intagne och hänvisa till sin yrkesroll för att på så sätt söka acceptans för ofta kränkande behandlingar. Samma strategi verkar även vara användbar för att hindra en personlig konflikt till arbetet från att uppstå, flera av deltagarna till studien menar att de inte ser någon konflikt eftersom de kontrasterande uppgifterna är en del av deras arbete. Andra kommunikationsmedel är humor, respektfullt bemötande och medmänsklighet.

En betydande del av min uppsats diskuterar vårdarens olika roller. Min slutsats är att inom yrkesrollen kriminalvårdare ryms ett antal olika roller. Bland de mest framträdande finner jag fångvaktaren, medmänniskan och pedagogen. Bland de vårdare jag har träffat kan jag urskilja att de olika rollerna skildras utifrån individuella förhållningssätt till sitt yrke, men de innehåller även en viss överensstämmelse. Studien visar hur vårdaren undviker rollkonflikter genom att behålla ett någorlunda konsekvent beteende genom de olika gestaltningarna. Detta motverkar både personliga konflikter till de roller yrket kräver och visar att omgivningens instruktioner för hur rollerna ska spelas kan tolkas på olika vis.

Min undersökning visar att det finns en markerad gräns mellan vårdare och intagna. Denna gräns är enligt mina resultat ofrånkomlig i en verksamhet vars centrala uppgift är att verkställa utdömda straff. Gränsen är dock dynamisk, var den dras beror på individernas syn på sin roll i sammanhanget. Någon vårdare anser sig ha nära relationer till klienterna, medan en annan menar att detta är omöjligt i den kontext de befinner sig. Jag har även observerat vissa symboler som fungerar som markörer av vem som övervakar och vem som övervakas. Den mest framträdande symbolen fann jag vara nyckelknippan, som starkt symboliserar den vaktande delen av vårdaren och det utdömda straffet, att bli inlåst.

Diskussion kring frågeställningar

Det är intressant att se hur en principiell konflikt mellan två värden på vilka en verksamhet vilar mer eller mindre försvinner i praktiken. Fängelsestraffets paradox är som jag ser det att det har till uppgift att straffa samtidigt som det ska rehabilitera. Visionerna om behandling får dock inte riktigt genomslag i det praktiska arbetet. Vårdarens främsta uppgift är att hålla ordningen på anstalten och hindra intagna från att rymma. I den moderna kriminalvården är det emellertid viktigt att utföra denna uppgift genom humana och medmänskliga metoder. Det

är kring detta mina frågor har kretsat, hur förenar man humanitet med kränkande behandling som till exempel inlåsning? Mina resultat visar att det ur vårdarens synpunkt är möjligt och att det är beroende av hur han eller hon själv förhåller sig till sin yrkesroll. De subjektiva bilder jag har fått av deltagarna till min studie visar att yrket medför en mängd olika roller att spela, som alla går att kombinera på ett eller ett annat sätt. Fångvaktaren kommer inte i personlig konflikt med medmänniskan på grund av att de båda rollerna gestaltas utifrån en gemensam bas med utgångspunkt i en individuell filosofi. Men riskerar inte då själva vården i anstaltsvärlden att utgå från aktörernas uppfattning om den istället för att baseras på allmängiltiga instruktioner? Det finns en risk för att det sociala arbetets existens inom kriminalvården blir beroende av aktörernas vilja att inkorporera det. Ett steg i att införliva vård på anstalterna är naturligtvis kontaktmannaskapet och de påverkansprogram som erbjuds, men fortfarande finns det enligt min mening svårigheter med att definiera vad som utgör vård, behandling och rehabilitering i praktiken. Flera av de jag har träffat i samband med min undersökning (både vårdare och intagna) fnyser åt visioner om god omvårdnad och rehabiliterande arbete. Det finns inte, menar de. Men vad jag har kunnat skönja genom intervjuer, samtal och besök på anstalten är humanitet, respekt och medmänsklighet. Dessa värden existerar enligt min undersökning i den hårda fängelsevärlden, även om de eventuellt inte utgör dess grundvalar. Vad min undersökning visar är att vårdaren förmår införliva dessa värden i själva övervaknings- och kontrollarbetet, utan att det generellt sett uppstår förvirring i arbetet eller konflikt med den intagne. De medel som vårdaren använder sig av för att förhindra konflikter mellan de vaktande och vårdande rollerna är okonstlade, vanliga kommunikationsformer som gemene man använder sig av i sin vardag. Enligt min uppfattning så använder vi ofta oss av humor för att hantera en knepig situation, och vi legitimerar aktioner som kanske strider mot våra principer med att säga att vi *måste* genomföra dem. Vi hänvisar till någon eller något (vårt yrke, samhället etc.) som har gett oss uppgiften som vi nu måste utföra. Det är en form av fräntagande av ansvar, vilket inte nödvändigtvis behöver vara något negativt. Jag anser att det framförallt inom kriminalvården ibland är tvunget att lägga ansvaret på högre instans eftersom en viss del av verksamhetens arbete endast fungerar smidigt om det godtas av klienterna. Acceptansen hade riskerat bli mindre om varje kriminalvårdare hänvisade till sina personliga principer då han låser in en intagen. Det är enligt min övertygelse lättare att acceptera handlingar om de godtas och bestäms av det omgivande samhället. Därav är det ofta ett smidigt sätt att hänvisa till sin yrkesroll i utförandet av viss nödvändig kränkande behandling. Men det är också av vikt att komma ihåg att behandling kan göras mer eller mindre kränkande beroende på hur aktören utför den. Min

studie visar att human filosofi, medmänskligt bemötande, relationsskapande och att visa respekt för andra kan ses som kommunikationsmedel som underlättar hanteringen av den motsägelsefulla uppgiften att agera fångvakt och vårdare på samma gång. Jag menar att de är strategier som fungerar konfliktdämpande i utförandet av vissa handlingar som refererar till fråntagande av rättigheter. De hindrar, eller åtminstone hämmar, den principiella konflikten mellan straff och vård från att få fäste i det praktiska arbetet, eftersom straffet genomförs med metoder som härleds till vårdarbetet.

Mina respondenter menar att relationen till klienterna bör vara yrkesmässig och samtidigt till viss del personlig. Jag anser att den bör vara så personlig att den auktoritära delen av arbetet blir mindre påtaglig och därmed lättare accepterad, samt så yrkesmässig att gränsen mellan vakt och klient inte suddas ut och övervaknings- och kontrolltänkandet försvinner. En vårdare menar att det är viktigt att inte falla för den gängse uppfattningen av kriminella som känslolösa, manipulerande ”varelser”, utan att se dem som människor som du och jag. Denna filosofi kan naturligtvis ses som ett resultat av en väl ingrodd humanitet, men det kan enligt min övertygelse även vara ett smidigt sätt att göra vaktarbetet och maktutövandet mindre påtagligt. Jag anser att en human respektfull behandling av den enskilde kan fungera som ett sätt att dölja, eller i varje fall göra mindre synligt, själva utförandet av den sociala kontrollen. Jag hävdar dock inte att det humana bemötandet alltid är konstgjort med avsikt att dölja något man finner strider mot egna moraliska eller etiska principer. Tvärtom kan det vara en naturlig egenskap som har en omedveten förmåga att kamouflera fångvaktaren i kriminalvårdaren. Mina antaganden säger mig att ett mjukt och medmänskligt bemötande kan förmå en människa att utsätta sig för allehanda kränkande behandling på ett mer effektivt sätt än att med verbalt eller fysiskt våld göra detsamma. Målet, att förmå klienten att genomgå behandlingen (vare sig det handlar om att bli inlåst, visiterad eller att lämna urinprov etc.) kan enligt min mening visserligen uppnås med båda metoderna, men därmed inte sagt att de är lika effektiva. En åtgärds effektivitet anser jag även kunna mätas i vilka konsekvenser det medför. En möjlig konsekvens av att använda verbalt eller fysiskt våld är att det skapar en aggression gentemot utövaren, vilket försvårar det ofrånkomliga maktutövandet. Vårdarens främsta uppgift är att övervaka de intagna. Detta föder oundvikligen ett ojämnt maktförhållande där den ena har rätten att kontrollera den andre, vilket i sig kan definieras som en kränkande behandling. Men maktutövandet ska enligt visionerna ske med humana och medmänskliga medel, och exakt vad det innebär är utifrån mina resultat upp till var och en att definiera. Vårdaren är ingen stereotypisk fångvaktare som endast står i tystnad utmed väggen

och vakar över de intagna, han eller hon är även medmänniska, kurator, pedagog etc. i den grad han/hon själv vill vara det. Rollerna tolkas som sagt på olika sätt. Det är av vikt att påpeka att jag inte förordar en fullständigt homogen grupp av vårdare, jag anser att variationer i rollgestaltning även kan vara positiva då de kompletterar den variation av individer som de intagna utgör. Däremot så krävs det nog att vårdarna har någon slags överensstämmelse i synen på människan och hennes förmåga till förändring om verksamheten ska kunna byggas på värden som humanitet, omvårdnad och respekt.

KÄLLFÖRTECKNING

Referenser

- Berger, Peter L (1963) *Invitation till sociologi. Ett humanistiskt perspektiv*. Stockholm: Prisma.
- Crawley, Elaine (2004) *Doing Prison Work. The public and private lives of prison officers*. Devon, England: Willan Publishing.
- Edling, Stig (2004) "Fängelsestrejkerne blev nyhetsstoff över hela världen" i Adamson, Monica & Grip, Lars & Modig, Cecilia & Nestius, Hans (red.) *När botten stack upp. Om de utslagnas kamp för frihet och människovärde*. Hedemora: Gidlunds förlag.
- Ekbohm, Thomas & Engström, Gunnar & Göranson, Birgitta (2002) *Människan, brottet, följderna. Kriminalitet och kriminalvård i Sverige*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Foucault, Michel (1987) *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*. Lund: Arkiv.
- Författning 1974:203 "Lag om kriminalvård i anstalt", i Lindblom, Per Henrik & Nordback, Kenneth (red.) *Svensk Lag 2005*. Uppsala: Iustus Förlag.
- Goffman, Erving (1959) *Jaget och maskerna. En studie i vardagslivets dramatik*. Stockholm: Prisma.
- Holme, Idar M & Solvang, Bernt K (1997) *Forskningsmetodik. Om kvalitativa och kvantitativa metoder*. Lund: Studentlitteratur.
- Kriminalvårdens vision (2001) *Bättre ut*. Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- Meeuwisse, Anna & Sunesson, Sune & Swärd, Hans (red) (2000). *Socialt arbete. En grundbok*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Nestius, Hans (2004) "Så började det..." i Adamson, Monica & Grip, Lars & Modig, Cecilia & Nestius, Hans (red.) *När botten stack upp. Om de utslagnas kamp för frihet och människovärde*. Hedemora: Gidlunds förlag.
- Petersson, Kenneth (2003) *Fängelset och den liberala fantasin. En studie om rekonstruktionen av det moraliska subjektet inom svensk kriminalvård*. Kriminalvårdens forskningskommitté, rapport 10. Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen.
- Svenska Akademien (1999) *Svenska Akademiens ordlista över det svenska språket*. Stockholm: Norstedts Ordbok.

Övriga källor

Internet

Kihlström, Staffan (2004-01-19) *Fångar fritagna med vapenhot från Kumla*. Dagens Nyheter, <<http://www.dn.se/Dnet/jsp/polopoly.jsp?d=147&a=224170>> [cited 2005-04-15].

Justitiedepartementet (2005) *Kriminalvård* Regeringen och Regeringskansliet, <<http://www.regeringen.se/sb/d/2386>> [cited 2005-03-23].

Kriminalvården *Lämplig bakgrund*. Kriminalvårdsstyrelsen, <http://www.kvv.se/templates/KVV_Infopage_general.asp?id=2248> [cited 2005-04-28].

Kriminalvården *Programverksamhet*. Kriminalvårdsstyrelsen, <http://www.kvv.se/templates/KVV_infopage_general.asp?id=2368> [cited 2005-05-17].

Kriminalvården *Statistik* (2005) Kriminalvårdsstyrelsen, <http://www.kvv.se/templates/KVV_NewsArticle.asp?id=3017> [cited 2005-04-28].

Kriminalvården *Styrdokument*. Kriminalvårdsstyrelsen, <http://www.kvv.se/templates/KVV_infopage_general.asp?id=2671> [cited 2005-04-18].

Tidningarnas Telegrambyrå TT (2005-01-05) *Dom mot Norrtäljerymlingarna*. Dagens Nyheter, <<http://www.dn.se/Dnet/jsp/polopoly.jsp?d=147&a=362276>> [cited 2005-04-15].

Tidningarnas Telegrambyrå TT (2005-04-07) *Vårdare berättade om Hallrymningen*. Dagens Nyheter, <<http://www.dn.se/DNet/jsp/polopoly.jsp?d=147&a=400207>> [cited 2005-04-15].

Intervjuer och samtal

Kriminalvårdare A. Samtal vid besök på anstalten i maj 2005.

Kriminalvårdare B. Intervju på respondentens arbetsplats april 2005.

Kriminalvårdare C. Intervju på respondentens arbetsplats april 2005.

Kriminalvårdare D. Samtal vid besök på anstalten i maj 2005.

Kriminalvårdare E. Samtal vid besök på anstalten i maj 2005.

Kriminalvårdare F. Samtal vid besök på anstalten i maj 2005.

Kriminalvårdare G. Samtal vid besök på anstalten i maj 2005

